

DİNDARLIĞIN PEŞİNDE: DİN PSİKOLOJİSİNDE ARAŞTIRMA, ÖLÇME ve YORUMLAMA ÜZERİNE

After Religiosity: An Overview study on the Research, Measurement, and Interpretation
in the Psychology of Religion

Ali Ulvi MEHMEDOĞLU*

Özet

Bu incelemede, dindarlık olgusu çerçevesinde, din psikolojisinin birtakım metodolojik problemleri ele alınmaktadır. Bu bağlamda başlangıçtan günümüze dindarlığın kavramlaştırılması, araştırılması, ölçülmesi ve yorumlanmasına ilişkin bazı sorunlar gözden geçirilmekte, özellikle Batı'da geliştirilen dindarlık ölçeklerinin Türkiye'deki din psikolojisi çalışmaları üzerindeki etki, katkı ve sonuçları çeşitli açılardan tartışılmaktadır. İncelemede ayrıca, dindarlıkla bağlantılı bazı araştırma alanlarına da dikkat çekilmekte ve bu alanların din psikolojisindeki önemi üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Din Psikolojisi, Dindarlık, Dindarlık Ölçme Çalışmaları, Dindarlık Ölçekleri, Dindarlık Araştırmaları ve İlgili Araştırma Alanları.

Giriş

Din bilimlerinde tanımlanması önemli bir problem teşkil eden din ve dindarlık kavramları, özellikle empirik araştırmalarda ilave birtakım problemlere yol açmaktadır. Bu kavramların sınırlandırılması, işlemselleştirilmesi, ölçülmesi, çözümlenmesi ve değerlendirilip yorumlanmasının da en az tanımlanması kadar karmaşık ve güç bir hal aldığı görülmektedir. Bu yüzden literatürde, din ve dindarlık konusunda birbirinden farklı ve çok sayıda tanım, kavramlaştırma, sınıflama, tipleştirme veya bunlara bağlı olarak değişik ölçme araçları bulmak ve bunların bir takım eksiklikler, sınırlı bakış açıları veya farklı yorum ve değerlendirmeler içerdiklerini gözlemlemek şaşırtıcı değildir¹. Bununla birlikte

* Yrd.Doç.Dr. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Din, dindarlık ve ölçeklerle ilgili çeşitli tanım ve sınıflamalar konusunda geniş bilgi için bkz., Recep Yaparel, "Dinin Tanımı Mümkün mü?", *DÜİFD*, 1987, 4, s. 403-417; Murat Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *Tabula Rasa*, 2001, 1 (1), s. 19-42; T. A. Idinopulos, "Din Nedir?", çev. Temel Yeşilyurt, *HÜİFD*, 1999, 5, s. 151-166; C. Y. Glock, "Dindarlığın Boyutları

Abstract

This paper examines some methodological issues in the psychology of religion related to the notion of religiosity. In this context some problems related to the conceptualization, investigation, measurement and interpretation of religiosity have been reviewed, and especially the religiosity scales developed in the West and their impact, contribution and results on the studies of psychology of religion in Turkey have been argued in several aspects. The study also draws attention to some study areas related to religiosity and emphasizes their importance in the studies of psychology of religion.

Key Words

Psychology of Religion, Religiosity, Measurement of Religiosity, Religiosity Scales, Investigations of Religiosity and Related Areas.

bütün bu problemler bugüne kadar ne dinin tanımlanması ve kavramlaştırılması teşebbüslerinde herhangi bir azalmaya yol açmış, ne yeni yaklaşım ve arayışları kesintiye uğratmış ve ne de bu alanlardaki araştırmacıların, bir takım yeni sınıflama, tipleştirme veya ölçme araçları geliştirme çabalarını engellemiştir. Üstelik ülkemizde de, son yıllardaki

Üzerine", çev. M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, ed. Y. Aktay, M. Emin Köktaş, Ankara 1998, s. 252-274; M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat: İzmir Örneği*, İstanbul 1993, s. 47 vd.; Günay Tümer, "Din", *DİA*, İstanbul 1994, 9, s. 312-320; Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal, İstanbul 1999, s. 14-20; Peter C. Hill, Ralph W. Hood Jr., *Measures of Religiosity*, Birmingham, 1999; Kerim Yavuz, "Günümüz İnsanları ve Dini Görüntüleri", *Yeni Bir Geleceğe Açılırken İnsan ve Din*, Adana 2002, s. 153-154; Ahmet Onay, "Dindarlık Ölçme Çalışmaları: Dindarlık Ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları", *İslami Araştırmalar*, 2001, 14 (3-4), s. 439-449; Asım Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, 2 (2), s. 75-117; Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, İstanbul 2004, s. 13-42; Celalettin Çelik, "Dindarlık Tipolojilerine Metodolojik Bir Yaklaşım", *İslamiyat*, 2005, 8 (2), s. 71-90.

dindarlık araştırmaları dikkate alındığında, yeni arayışların hız kazandığı, ölçme ve ölçüm aracı geliştirmeye olan ilginin artmakta olduğu ve henüz yeterli düzey ve olgunlukta olmasa da birtakım ürünler verildiği görülmektedir. Buradan hareketle bu makalede, başlangıcından günümüze din psikolojisinin dini tutumların ve dindarlığın ölçülmesine yönelik çalışmalara, karşılaşılan zorluklara ve geliştirilen ölçme araçlarına özetle değinildikten sonra, bunların ülkemizdeki din psikolojisi araştırmalarına etki ve katkıları ile ortaya çıkan birtakım sonuçlar çeşitli açılardan tartışılmaktadır. Makalede ayrıca, eksikliği hissedilen veya araştırılmayı bekleyen bazı din psikolojisi problemlerine de işaret edilmektedir.

Dünden Bugüne: Arayış ve Problemler

Psikolojik düşüncenin henüz olgunlaşmadığı başlangıç zamanlarında, teoriler, araştırma yöntemleri, teknik ve istatistik imkânlar da bugünkü modern yapısından uzaktı. Bununla birlikte din psikolojisinin de öncülere olan psikologların çalışmalarında, tecrübi perspektif de dahil çeşitli perspektiflerden dinin psikolojik görünümünün ve dindarlığın incelenmesinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir². Psikologların başlangıçta din ile ilgili konuların araştırılmasına yönelik bu ilgisi daha sonra çeşitli nedenlerle³ azalmış ve bu süreç XX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir⁴. Diğer taraftan bu zaman zarfında, din psikolojisine empirik düzeyde veri sağlama açısından çok fazla katkısı olmayan ancak temel kavramsal özellikleri XX. yüzyılda din için çok önemli hale gelen ve dindarlığın temelinde bulunan süreçlerle ilgili zengin bilgiler sunan⁵ "büyük teori" niteliğindeki eserler de kaleme alınmıştır. Nihayet XX. yüzyılın ortalarından itibaren büyük problemler ve gerçek hayat olaylarıyla ilgilenmeye başlayan psikologların, bu bağlamda en etkili sosyal güçlerden biri olan dine de, inceleme ve araştırmalarında yeniden gereken yeri ve önemi verdikleri

görülmektedir⁶.

Din psikolojisi alanındaki inceleme ve araştırmalara, Batı'da, ülkemizdekine göre daha erken bir başlangıç tarihi koymak mümkün gözükmemle birlikte, alanın disiplinler arasında kendine konum edinmesiyle ilgili sorunlarının her iki tarafta da oldukça müşterek olduğu gözlemlenebilmektedir. Temel konum sorunu olarak karşımıza, din psikolojisinin din bilimlerinin mi yoksa psikolojinin mi alt başlığı olduğu, yoksa ikisinden de bağımsız disiplinlerarası bir alan mı olduğu çıkar. Bu tartışmalar bağlamında hem din taraftarlarının ve hem de sosyal bilimcilerin argümanları, din psikolojinin gelişmesine engel olan maddeler arasında zikredilebilir⁷. Ancak şurası bir gerçektir ki bu tartışmalar günümüzde büyük oranda geride kalmış, din psikolojisi, din konulu bir insan bilimi⁸ ve teolojik ve psikolojik bilimlerin arasında konusu, araştırma alanları ve yöntemleriyle bağımsız bir bilim dalı olarak kendine özgü yerini almış bulunmaktadır⁹.

Din psikolojisinin din sosyolojisi ile kesiştiği noktalar göz önüne alındığında, bu kesimin başlangıç itibarıyla çok sınırlı olmakla birlikte¹⁰, din sosyolojisi lehine olduğu söylenebilir. Batı'da din psikolojisinin başlangıcı sayılabilecek evrelerde, sosyologların ya Weber'in klasik çalışmasında¹¹ olduğu gibi geniş ölçekli tarihi gelişmelerle ya da ibadethaneye devam ve ibadete katılım ile ilgili empirik çalışmalarla ilgilendikleri ve daha çok dinin sosyal boyutunu içeren ölçümlerle meşgul oldukları görülmektedir. Weber ile Troeltsch'in araştırmalarında olduğu gibi¹², dinsel örgütleri sınıflandırma konusunu ele

⁶ Emmons ve Paloutzian, *agm.*, s. 379.

⁷ Bkz., David M. Wulff, *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*, New York 1991, s. 31 vd.

⁸ Hökeleli, *agm.*, s. 112.

⁹ Yavuz, "Günümüzde Din Psikolojisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, 8, s. 259; Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, İstanbul 2003, s. 29 vd.; din psikolojisinin incelediği konular ve araştırma alanları için bkz., Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1982, 5, s. 87-108; Peker, *agm.*, s. 32-34; din psikolojisinde kullanılan yöntem ve tekniklerle ilgili geniş bilgi için bkz., Yavuz, "Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, 5, s. 153-185.

¹⁰ P. Swanborn, "Religious Research: Objects and Methods", *International Yearbook for the Sociology of Religion*, 1968, 4, s. 7-32.

¹¹ Max Weber, *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, translated by T. Parsons, London: Routledge 2001.

¹² Ernst Troeltsch, *The Social Teaching of the Christian Churches*, Chicago: University of Chicago Press 1981; Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. H. Özel, C. Güzel, Ankara 2000, s. 475.

² Robert A. Emmons ve Raymond F. Paloutzian, "The Psychology of Religion", *Annual Review of Psychology*, 2003, 54, s. 378 vd.; H. Vande Kemp, "G. Stanley Hall and the Clark School of Religious Psychology", *American Psychologists*, 1992, 47, s. 290-298.

³ Bu nedenlerle ilgili geniş bilgi için bkz., Raymond F. Paloutzian, *Invitation to the Psychology of Religion*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon: 1996; Richard L. Gorsuch, "Psychology of Religion", *Annual Review of Psychology*, 1988, 39, s. 201-221.

⁴ Hayati Hökeleli, "Türkiye'de Din Psikolojisi Çalışmalarında Karşılaşılan Güçlükler ve Bazı Temel Meseleler", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun 1989, s. 108.

⁵ Robert N. Bellah, "Din ile Sosyal Bilim Arasında", çev. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, İstanbul 2002, s. 165-166.

alan diğer araştırmalarda da din psikolojisini ilgilendiren sorunlara değinilmiş, ancak sonuçlar sosyolojik bakış açısının hâkimiyeti ile değerlendirilmiştir. Son yıllarda yapılan kilise merkezli araştırmalardan bazılarının da yine aynı perspektifi vurguladığı görülmektedir. Bu tür araştırma örneklerini çoğaltmak mümkündür¹³. Burada varılmak istenen nokta, din sosyolojisinin, din psikolojisinin dolaysız alanlarına girmiş olması ve araştırma fenomenlerini öncelikli olarak sosyolojist perspektiflerle sunmasıdır. Din sosyolojisinin başlangıçta empirik çalışmalarla ilgilenmesi ve dinin sosyal boyutuna yönelik ölçümleri daha erken başlatmasına karşılık din psikolojisinin daha çok mülakat ve iç-gözlemle ve öncelikli alanlar olarak bireyin kişisel deneyimleri, dini duyguları, inançları, kutsal ile ilişkisi ve dini tutumlarıyla ilgilenmiş olması, din psikolojisinin gelişimine katkı sağlayacak olan bu dolaysız konularla ilgili ölçümlerin geç zamanlara ertelenmesine yol açmıştır¹⁴.

Gorsuch, dinin insanların hayatında önemli bir değişken olduğunun kabul edilmesinin, onun psikolojiden çok sosyolojinin konusu olduğu çıkarımında bulunabileceğini, fakat dinin sadece sosyolojinin konusu olduğunu iddia etmenin, dindar insanların karakteristikleri olan içselleştirilmiş inançların, tutumların ve değerlerin güçlü etkisini inkâr etmek anlamına geleceğini belirtir. Ona göre bu ayrıncı karakteristikler psikolojik analizin parçası olmalıdır. Çünkü dindar insanların ayrıncı karakteristikleri olan bu inanç, tutum ve değerler aynı zamanda bireylerin hayat alanı içerisinde ve psikolojik verilerdir¹⁵. Ancak şurası bir gerçektir ki, din sosyolojisinin, kendisi için gerekli olan dindarlığın sosyal boyutlarını içeren ölçümleri kullanışlı ve sınırlarını belirli hale getirmesi, din psikolojisinin de konumunu netleştirmeye başlamıştır.

Empirik araştırma, bir hipotezin gerçeklik payını kontrol etme yollarından biridir. Modern bilim anlayışına göre olgular bilimsel olarak ölçülebilir. Bilimsel ilerleme için temel önemi olan ölçme, psikolojinin de en başta gelen problemlerinden biridir. Ancak din söz konusu olduğunda problem

daha karmaşık bir hal almaktadır. Bu problem dinin etkilerinden ziyade özü ve hakikatleriyle değerlendirilmesi gerektiğini savunan geleneksel yaklaşımlar bir tarafa bırakılacak olursa, daha çok batı bilim anlayışı içerisinde kökeni derinlere dayanan ve din ile bilim arasında genel bir uyumsuzluk bulunduğu tezinden hareketle, dinin bilimsel yöntemin konusu olamayacağını, çünkü onun tabiatı itibarıyla "öteki" olduğunu iddia eden görüşlerden kaynaklanmaktadır. Mesela bu bağlamda bazıları, bilimin sadece bilgiyi güvenilir yol olarak şart koştuğunu, pek çok insanın bilimi objektif, makul ve katı gözlemsel kanıtlara dayalı olarak değerlendirdiklerini; buna karşılık dinin öznel, sınırlı, duygusal, geleneklerin veya biri diğeriyle uyummayan otoritelerin temeline dayalıymış gibi görüldüğünü ve bu nedenle bir bilim çağında dinin ilk önemli güçlüğünün bilimin yöntemlerini kazanmak olduğunu ifade etmektedirler¹⁶. Ancak bu değerlendirmeye rağmen bazılarının göre de, içeriği ve haklı talepleri için din ciddiye alınmalı; dinin, insani tecrübenin bilimsel anlayışını tehdit etmeyecek bir tarzda katkıda bulunabilecek özsel açıklayıcı gücüyle benzersiz bir değişken olduğunun gösterilmesi gereklidir¹⁷. Zira din, realiteyi yorumlamak, kimliğin bir tanımı vasıtasıyla insanı bu realiteye yerleştirmek ve hayatta rehberlik etmek gibi fonksiyonları, varoluş içinde kendini bir yere yerleştirmeye çalışan insana başvuru çerçeveleri hazırlayan bir zihni muhtevalar sistemi olarak, hayatta karşılaşılan olay ve durumlara hazır bütüncül cevaplar sunar ve nasıl yaşanması gerektiği hususunda yol gösterir¹⁸. Bilimin insanı ve dünyayı bütünüyle anlamlandırmasının mümkün olmadığı hep birlikte gözlemlenmiştir. Çünkü insanın anlamlandırma ihtiyacı duyduğu gerçekliğin bir bölümü tecrübî değildir ve bilimin kaynaklarıyla ulaşılabilecek bir mahiyet taşımamaktadır. Dolayısıyla dinin yardımı olmaksızın bilimin, insanlara, aşkın bir varlıkla, dünya sonrası hayatla, anlam arayışıyla, varoluşsal konularla... ilgili nihai cevaplar sağlayabileceği kuşkuludur.

Din araştırmalarında ortaya çıkan paradigmatik tartışmaların çoğu, tanımlama, kavramlaştırma ve ölçme konularında yoğunlaşmaktadır. Zira, "kavramsal/teorik sorunları empirik/psikometrik olanlardan

¹³ Bkz., Robert J. Wuthnow, "Din Sosyolojisi", *Din ve Modernlik, Toplum Bilim Yazıları, I*, çev. Adil Çiftçi, Ankara 2002, s. 62 vd.; Robert Wuthnow, *Christianity in the 21st Century*, New York: Oxford University Press 1993; Robert Nisbet, "Muhafazakârlık", çev. Erol Mutlu, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, ed. T. Bottomore ve R. Nisbet, haz. M. Tunçay-A. Uğur, Ankara 1997, s. 101-109; Giddens, *age.*, s. 475.

¹⁴ John P. Robinson ve Phillip R. Shaver, *Measures of Social Psychological Attitudes*, Ann Arbor: University of Michigan Survey Research Center, 1973, s. 629.

¹⁵ Gorsuch, *agm.*, s. 205-206.

¹⁶ Ian Barbour, *Religion in an Age of Science*, San Francisco 1990, s. 3.

¹⁷ Peter C. Hill, "Living on the Boundary: Scriptural Authority and Psychology", *Journal of Psychology and Theology*, 2005, 33 (2), s. 101-102.

¹⁸ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 116; Naci Kula, "Küreselleşme, Ruh Sağlığı ve Din", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, 5 (2), s. 24-25; ayrıca bkz., Asım Yapıcı, "Fiziksel ve Sosyal Hadiselerle Sebep Atfetmede Dinin Rolü", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 2003, s. 35-59.

ayırt etmek genellikle kolay bir iş değildir.¹⁹ Mesela, Batı'da, 1970'lere kadar Weber'in kilise ve mezhep tipolojisi etrafında yoğunlaşan tartışmalar, sonraki yıllarda yerini sekülerleşme tartışmalarına bırakmış, ağırlıklı olarak kavramların tanımlanması ve ölçülmesi konusunda kimin nasıl karar vereceğine bağlı olan ihtilaflar ortaya çıkmıştır²⁰. Bu bağlamda sosyal bilimciler özellikle dini davranışların ölçümü konusunda direnç göstermişler ve ölçülen şeyin din olmadığına vurgu yapmışlardır. Din psikolojisi de, diğer bilimsel araştırma alanlarında olduğu gibi, mevcut ölçme araçlarının elverdiği ölçüde ilerleme kaydedebilmiştir. Ölçmenin "hem nimetleri hem de külfetleri"²¹ vardır. Bu ifade özelden din psikolojisi alanındaki ölçümler için doğru olduğu gibi, genelde ölçme paradigması için de doğrudur. Ancak herkesin çok iyi bildiği gibi her şey ölçülemez. "Psikolojinin işi dinin temelleri veya kaynağı üzerine bir teori oluşturmak değildir; bunu da zaten gerçekleştiremez."²² Pargament'in de ifade ettiği gibi, "dini konuların nihai hakikati hakkındaki sorular psikoloji alanının dışında kalır. Kutsal kitaplardaki mucizelerin hakikatini belirlemek için yöntemlerimiz, Tanrı'yı keşfedebilen ölçeklerimiz ve ahiretin gerçekliğini kanıtlayabilen ya da çürütebilen deneyimlerimiz yoktur. Psikologların yaptıkları şey, insan davranışının tüm çeşitleri için, dini inanç ve uygulamaların anlamlarını incelemektir."²³

Bununla birlikte, dinin tanımlanması ve kavramlaştırılması konusunda ortaya çıkan, dinin mahiyeti, tarif edenin kişiliği, tarifi yapıldığı dönemin ruhu, dinlerin çeşitliliği, dinlerdeki değer problemi ve dinin orijinal kaynağı gibi çeşitli tartışmalar, dindarlık araştırmalarını da etkilemiş, başta ölçme ve ölçek geliştirme olmak üzere çeşitli hususlarda belirsizlik ve tereddütlere yol açmıştır. Öte yandan dindarlık

alanındaki araştırmaların ve ölçme çalışmalarının genellikle diğer din ve kültürlere mensup araştırmacılar tarafından daha yoğun olarak gerçekleştirilmiş olması da, bu araçların özellikle bizim insanlarımıza uygulandığında, beraberinde başka bir takım ilave problemlere yol açmakta olduğu gerçeğidir²⁴. Psikolojinin dine yaklaşımındaki çeşitlilik ise bahsedilen problem alanlarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu belirgin çeşitlilik ve her bir yaklaşımın hem kendi içindeki hem de diğerleriyle arasındaki önemli farklılıklar, psikolojinin dinle ilişkisinin nasıl olacağına dair genel bir mutabakatın oluşmasına imkân tanımamaktadır.

Diğer taraftan din psikolojisi konularının soyut kavramlar alanı içerisine dâhil olabilir niteliği de, dini tutumların ölçümünü zorlaştırmıştır. Ancak dini tutum ve inançlar hakkındaki bilgilerin zenginliğine ve çok sayıdaki ölçme aracına rağmen, araştırmaların birkaç ana temaya oldukça kolay bir şekilde indirgenebileceği belirtilmektedir. Bunlardan biri, dinî fenomenin makul birkaç sınırlı teorik boyut ile ifade edilmesi problemidir. Çünkü dinî tecrübenin girift bir yapısı vardır; bu tecrübe en azından bir ideoloji, dini pratikler, toplumsal dini etkinlikler, aşkın duygular veya tabiatüstü ile bağlantıyı içerir. Dolayısıyla dinin deneysel olarak incelenmesine ilişkin ciddi bir teşebbüs, dindarlığın önemli boyutlarını ölçmenin ve belirlemenin zorluğu ile eninde sonunda karşı karşıya kalacaktır²⁵.

Psikolojide geliştirilen ve kullanılan yeni ölçüm araçlarının, din psikolojisi konularına uygulandığında daha farklı ve derinlikli yorumlara ihtiyaç duyması da bir başka problemidir. Diğer taraftan metodolojik tarafsızlık ilkesine uyulmaması, psikolojinin sadece bazı dini tutum ve davranış türleri ile ilgili olabilecek gerçeklik hükümlerini dinle ilgili genel gerçeklik hükümleri olarak sunması ve psikologların kendilerini işe bulaştırmaları yani kendi inanç ve düşüncelerinden kendilerini ne kadar soyutlayabildikleri, kısacası inceledikleri şeyi değiştirme ve yorumlama üzerine yaptıkları etkin faaliyetlerin objektif olup olmadığı²⁶ gibi tartışmalar da bu tür ölçümlerin gerçekleştirilmesindeki problemlere

¹⁹ Lee A. Kirkpatrick ve Ralph W. Hood Jr., "Intrinsic-Extrinsic Religious Orientation: The Boon or Bane of Contemporary Psychology of Religion", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1990, 29 (4), s. 443.

²⁰ Bu konudaki tartışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz., Karel Dobbelaere, *Secularization: A Multi-Dimensional Concept*, Current Sociology Series, California: Sage 1981; Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, İstanbul 2002.

²¹ Richard L. Gorsuch, "Measurement: The Boon and the Bane of Investigating Religion", *American Psychologists*, 1984, 39 (3), s. 228-236; Kirkpatrick ve Hood, *agm.*, s. 442-462.

²² Antoine Vergote, "Din Psikolojisi Nedir Ne Değildir?", çev. Ali Köse, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1997, 2 (2), s. 169.

²³ Kenneth I. Pargament, "Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme", çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, 5 (1), s. 283-284.

²⁴ Bu konuda bkz., Asım Yapıcı, "Din Bilimleri Alanında Yapılan Empirik Çalışmalarda Karşılaşılan Metodolojik Bir Problem: Ölçek mi Olgu mu, Olgu mu Ölçeği Oluşturmakta?", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, 4 (1), s. 85-118.

²⁵ L. B. Brown, "The Structure of Religious Belief", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1966, 5, s. 259-272; Y. Fukuyama, "The Major Dimensions of Church Membership", *Review of Religious Research*, 1961, 2, s. 154-161; C. Y. Glock, R. Stark, *Religion and Society in Tension*, Chicago 1965.

²⁶ Vergote, *ag.*, s. 24-27.

örnek olarak düşünülebilir.

Farklı alanlar ve çevreler için dinin durumu konusunda birbirine karşı tezlerin bulunmasının altında, değişik gözlemcilerin dini veya dindarlığı her defasında farklı boyutlarla tanımlamalarının yattığı unutulmamalıdır. Ölüştüğümüz, bireyin Tanrı'nın varlığına olan inancı farklı, Tanrı'nın emirlerini hayat haline getirmesi ise daha farklı verileri sunabilir. Burada dinin özünün değil ama onun belirlediği hayat tarzının (dindarlık), belli coğrafi, sosyo-politik ve ekonomik faktörlerden fazlasıyla etkilendiğini²⁷ vurgulamak gerekiyor. Diğer taraftan bireyin dindarlığının niteliği, yani dini inançları özümsemesi ve içselleştirmesi (tahkik) ile içinde yaşanılan toplumun din anlayışını olduğu gibi benimsemesi (taklit) de daima göz önünde bulundurulması gereken önemli bir ayrımdır²⁸. Bir dindarın portresinin kişisel bağlanma, anlama ve yaşama tarzının yanı sıra toplumsal ve kültürel unsurlardan da etkilendiğini dikkate alırsak, dindarlığı ölçmenin, yerele göre değişen biçimleriyle ve incelikli bir şekilde yapılması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar.

Burada yeri gelmişken, dinin, çeşitli değişkenlere bağlı olarak farklılaşan etkilerine de işaret etmek gerekiyor. Dinin etkisi kişiye, kişinin bağlandığı dine, ait olduğu mezhebe veya cemaate, dinle bütünleşme düzeyine, çevreye, duruma, kişinin fiziksel ve zihinsel sağlık ve mutluluğu gibi birtakım faktörlere bağlı olarak değişiklik göstermektedir²⁹. Mesela dinin kişiye veya gruba bağlı olarak değişen etkisine ilişkin sonuçlar, özellikle bazı birey ve gruplar için çoğunlukla farklı bir görüntü ortaya çıkarmaktadır. Tarih boyunca, herhangi bir hak veya menfaatten mahrum edilmiş, yetkisizleştirilmiş, yalnızlaştırılmış, ezilmiş veya dışlanmış kimi birey veya gruplara, önemli bir sembol, güç ve ümit kaynağı olarak dayanak sağlayan dinin³⁰, söz konusu birey ve gruplarca daha farklı ve daha yoğunluklu olarak algılanıp yaşantılandığı görülmektedir. Bu nedenle, ülkemizde yapılanlar da dahil çeşitli araştırmalarda, mesela kadınlar, yaşlılar, dar gelirli, daha az eğitilmiş ve benzeri gruplarda daha yüksek düzeylerde dindarlık bulunması bu açıdan anlamlıdır. Dolayısıyla dindarlığa ilişkin ölçümlerde dinin bu yönüyle, farklı değişkenlere bağlı olarak değişen etkisiyle, daha hassas ve daha kapsamlı olarak dikkate alınması gerekmektedir.

Din psikolojisi araştırmalarında ortaya çıkan

sonuçların, genelde sosyal bilimciler özelde ise diğer psikoloji alanlarındaki araştırmacılar tarafından git-tikçe artan bir ilgiyle karşılanması, alanın gelişmesi ve ilerlemesi açısından önemli olduğu kadar, diğer alanlarla diyaloga açık bir oluşuma önyak olması bakımından da anlamlıdır. Sosyal bilimcilerin, son yıllarda sosyolojist ve psikolojist tavır yerine disiplinlerarası yaklaşımlarla gerçeğe daha yakın sonuçlara ulaşılacağına dair anlayışlarının varlığı, bahsedilen durumun din psikolojisi lehine gelişebileceğinin ipuçlarını taşıyor. Yani, artık bir dini tutumun anlaşılır ve ölçülebilir olması için, mesela daha kolay ölçülebilir olmakla birlikte, bireyin ibadethaneye ve cemaatle yapılan ibadetlere katılımının araştırılması yeterli değildir. Bunun yanı sıra, ibadetin o birey için anlamı, kendini ne kadar o ibadetin içinde hissettiği, ibadetin o bireyin benlik, kişilik, fiziksel ve zihinsel sağlık ve mutluluğuna, tutum ve davranışlarına etkisi gibi farklı birtakım kişisel bilgi ve deneyimlerinin de anlaşılıp açıklanması bir o kadar önemlidir ve bu, diğer alanların katkıları olmaksızın yeterince gerçekleştirilemez. Bunların bütünü dikkate alınıp objektif bir şekilde ölçmeye çalışıldığında, daha verimli ve gerçekçi sonuçlara ulaşılmış olacaktır.

Ölçüm Çalışmaları ve Ölçekler

Batı'da yaklaşık olarak XX. yüzyılın ortalarında başlayan dindarlık ölçme çalışmalarının, 1960'lı yıllardan itibaren hızlanarak devam ettiği, araştırmalarda kullanılan çeşitli dindarlık ölçeklerini bir araya getiren çalışmalara göz atıldığında, 1980 ile 1990 yılları arasında din psikolojisi alanındaki yeni envanter ve ölçeklerde deyim yerindeyse bir patlama yaşandığı görülmektedir. Sosyal psikolojik tutum ölçeklerini içeren ve bu bağlamda bir bölümü de dini tutum ölçeklerine ayrılmış olan 1980 öncesi bir yayında sadece 17 dini tutum ölçeğinin bulunması³¹ buna karşılık 90'lı yılların sonunda yayınlanan ve bütün dindarlık ölçeklerini bir araya getirme iddiasıyla hazırlanan eserde, 17 bölümde toplam 126 ölçeğe yer verilmesi³² bu yoğunluğu gözler önüne sermektedir. Bu son eserde yer alan ölçekler, dini inanç ve ibadetler, dini tutumlar, dini yönelim, dini gelişim, dini bağlanma, dini tecrübe, dini-ahlaki değerler ve kişisel özellikler, dindarlık, dini başa-çıkma ve problem çözme, maneviyat ve mistisizm, Tanrı kavramı, dini fundamentalizm, ölüm ve sonrası, dini yükleme, bağışlama, kurumsal din ve ilgili yapılar başlıkları altında geniş bir alana yayılmaktadır.

Dindarlık ölçme ve tipleştirme çalışmalarının Türkiye'de de 1960 ve 70'li yıllardaki ilk örnek-

²⁷ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993, s. 251.

²⁸ Yapıcı, *agm.*, s. 83.

²⁹ Pargament, *agm.*, s. 284 vd.

³⁰ Pargament, *agm.*, s. 292 vd.

³¹ Robinson ve Shaver, *age.*, s. 629-641.

³² Hill ve Hood, *age.*

lerinden³³ sonra 80'lerden itibaren artarak devam ettiği görülmektedir. Ancak bugün din bilimleri literatüründe dindarlığı kapsamlı bir şekilde ölçebileceği bir "altın ölçek"ten söz etmek mümkün görünmemekte ve mevcut ölçeklerin birçoğunun da uygun psikometrik niteliklerden yoksun olduğu müşahade edilmektedir³⁴.

Dindarlık ölçme çalışmaları gerek Batı'da ve gerekse ülkemizde 1980'lerden sonra yoğunlaşmasına rağmen, özellikle 80'lerden önce geliştirilen iki ölçeğin bu alanda oldukça etkin olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki Allport ve Ross'un Dini Yönelim Ölçeği³⁵ diğeri ise Glock ve Stark'ın Dini İnançın Boyutları³⁶ ölçeğidir.

Allport ve Ross, Dini Yönelim Ölçeği'nde dindarlığı motivasyonel açıdan iç-güdümlü ve dış-güdümlü olarak iki boyutta ele almışlardır. İç-güdümlü dindarlar dinlerini yaşayanlar, dış-güdümlü dindarlar ise dinlerini kişisel veya sosyal menfaatleri için kullananlardır³⁷. Bu ölçek Batı'da yaygın olarak kullanılmış ve iç-güdümlü dış-güdümlü dindarlık ile farklı değişkenler arasındaki ilişkiyi araştıran pek çok çalışma yapılmıştır. Mesela Donahue, Dini Yönelim Ölçeği'ni kullanan 70 araştırma tespit etmiş ve dindarlığa ilişkin başka herhangi bir yaklaşımın empirik din psikolojisi üzerinde bundan daha güçlü bir etkiye sahip olmadığı sonucuna varmıştır³⁸. Bu ayrım günümüzde de oldukça önemli ve popüler kavramsal bir çerçeve olarak kabul edilmektedir³⁹. Allport, dindar insanların birçoğunun hoşgörüsüz olduğunu ancak farklı içsel türden bir dindarlık tarzı sunan azınlık bir grup insanın bulunduğunu ve bunların

genellikle inançlarının kendilerinden olmasını beklediği ölçüde hoşgörülü olduklarını ifade eder⁴⁰. Allport ve Ross'un makalelerinin yayınlanmasından sonra yapılan çeşitli empirik araştırmalar, iç-güdümlü motivasyonu daha iyi ruh sağlığı ve daha düşük düzeylerde önyargı ile, dış-güdümlü motivasyonu ise önyargı ile bağlantılandırmışlardır. Allport ve Ross'un iç-güdümlü (ends/amaç) ve dış-güdümlü (means/araç) dindarlık ayrımına daha sonra Batson tarafından sorgulayıcı/arıyış (quest) dindarlığı olarak isimlendirilen bir boyut daha eklenmiştir⁴¹. Bir dini yönelim olan arıyış (quest), açık uçlu, sorgulayıcı bir yaklaşımdır. Batson'un ifadesiyle, "...aslında kesin, uygun cevaplara direnirken aynı zamanda bütün karmaşıklığı içinde varoluşsal sorularla yüzleşmeyi içerir..."⁴² Bu boyut birçok araştırmada kullanıma rağmen, henüz diğer iki boyut kadar yaygınlaşmış değildir.

Allport ve Ross'un, iç-güdümlü/dış-güdümlü dindarlık ayrımı kişilik⁴³, öz-saygı ve kaygı⁴⁴, önyargı ve hoşgörüsüzlük⁴⁵ gibi değişkenlerle ilişkilendirilmek suretiyle ülkemizdeki bazı araştırmalarda da kullanılmış, bunun yanı sıra Dini Yönelim Ölçeği Türk kültürüne de uyarlanmıştır⁴⁶. Diğer taraftan Dini Yönelim Ölçeği'nin iç-güdümlü dindarlığı ölçen bölümünün Hoge tarafından geliştirilen farklı bir versiyonu

⁴⁰ Allport ve Ross, *agm.*, s. 432-443; J. Feagin, "Prejudice and Religious Types: A Focused Study of Southern Fundamentalists", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1964, 4, s. 3-13.

⁴¹ C. Daniel Batson, "Religion as Prosocial: Agent or Double Agent?" *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1976, 15 (1), s. 29-45; C. Daniel Batson ve W. Larry Ventis, *The Religious Experience: A Social-Psychological Perspective*, New York 1982; C. D. Batson ve Patricia A. Schoenrade, "Measuring Religion as Quest: 2) Reliability Concerns", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1991, 30 (4), s. 430-447.

⁴² C. D. Batson, P. A. Schoenrade ve W. L. Ventis, *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*. New York 1993, s. 166.

⁴³ Gülsü Kötehe, *Religious Orientation and Personality*, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999; İbrahim Gürses, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Sosyal Psikolojik Bir Araştırma*, Bursa 2001.

⁴⁴ Asım Yapıcı ve Hasan Kayıklık, "Ruh Sağlığı Bağlamında Dindarlığın Özsaygı ve Kaygı İle İlişkisi: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2005, 3 (9), s. 177-206.

⁴⁵ Asım Yapıcı ve Hasan Kayıklık, "Dinsel Eğilimle Önyargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005, 14 (1), s. 413-426.

⁴⁶ Hasan Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2000.

³³ M. Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1962, 10, s. 141-151; Erdoğan Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnanç ve Din Duygusu: Din Psikolojisi Açısından Bir Değerlendirme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1977; Ünver Günay, *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum 1978.

³⁴ John M. Salsman ve Charles R. Carlson, "Dini Yönelim, Olgun İman ve Psikolojik Rahatsızlıklar", çev. Ali Ayten, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, 26 (1), s. 120.

³⁵ G. W. Allport ve J. M. Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967, 5, 432-443.

³⁶ Bkz., C. Y. Glock ve R. Stark, *Religion and Society in Tension*, Chicago 1965.

³⁷ Allport ve Ross, *agm.*, s. 434.

³⁸ Michael J. Donahue, "Intrinsic and Extrinsic Religiousness: Review and Meta-analysis", *Journal of Personality and Social Psychology*, 1985, 48 (2), 400-419; bu ölçekle ilgili genel bir değerlendirme için bkz., Kirkpatrick ve Hood, *agm.*, s. 442-462.

³⁹ Wulff, *age.*, s. 590-591.

daha bulunmaktadır⁴⁷ ve bu versiyonun da Türk toplumuna standardizasyonu gerçekleştirilmiştir⁴⁸.

Allport ve Ross'un araştırmalarını yürüttükleri dönemde, dinî bağlılığın boyutlarını incelemek üzere birtakım başka araştırmalar da yapılmıştır⁴⁹. Bu dönemde geliştirilen ölçüm araçlarının hemen hemen tamamı çok boyutludur. Ancak dinî tutum alanının tamamen kapsanması ile ilgili olarak belki de bugüne kadar geliştirilmiş en karmaşık ve en bütüncül ölçek, Glock ve Stark tarafından teorik bir analiz üzerine temellendirilmiş olan Dini Bağlılığın Boyutları ölçeğidir. Bu ölçek, dini hayatın tezahürlerini ölçmek için gerçekleştirilen sosyolojik eğilimli araştırmaların ilerlemesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Glock ve Stark'ın yaklaşımı çok boyutludur. Ölçekleri, dinin inanç, ibadet, bilgi, duygu/tecrübe ve etki boyutlarını içermektedir. Bu boyutların her birinde başka birçok ayırmalar -inanç çeşitleri, türleri vs.- yapılabilir, fakat Glock ve Stark'a göre temel olan bu beş boyuttur⁵⁰. Diğer ölçüm araçlarına göre daha kuşatıcı olan bu yaklaşımın, ülkemizde de gerek ölçek geliştirme çalışmalarında ve gerekse başta din psikolojisi, din sosyolojisi ve din eğitimi olmak üzere din bilimleri alanındaki araştırmalarda oldukça etkin olduğu görülmektedir⁵¹.

⁴⁷ D. Hoge, "A Validated Intrinsic Religious Motivation Scale", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1972, 11, s. 369-376.

⁴⁸ Faruk Karaca, "Din Psikolojisinde Metod Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu", *EKEV Akademi Dergisi*, 2001, 3 (1), s. 187-201.

⁴⁹ Mesela, W. E. Broen, "A Factor-analytic Study of Religious Attitudes", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1957, 54 (2), s. 176-179; S. Putney ve R. Middleton, "Dimensions and Correlates of Religious Ideologies", *Social Forces*, 1961, 39, s. 285-290; G. Lenski, *The Religious Factor*, New York 1961; J. E. Faulkner ve G. DeJong, "Religiosity in 5-D: An Empirical Analysis", *Social Forces*, 1966, 45, s. 246-254; M. B. King, "Measuring the Religious Variable: Nine Proposed Dimensions", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1967, 6, s. 173-190.

⁵⁰ Charles Y. Glock ve Rodney Stark, *Christian Belief and Anti-Semitism*, New York 1966; ayrıca bkz., Glock, *agm.*, s. 252-270; Hill ve Hood, *age.*, s. 279-292.

⁵¹ Mesela bkz., Recep Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1987; Kayhan Mutlu, "Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)", *İslami Araştırmalar*, 1989, 3 (4), s. 194-199; Mehmet Bayyığıt, *Üniversite Gençliğinin Dini İnanç, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 1989; Köktaş, *age.*; Münir Koştas, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Ankara 1995; Veysel Uysal, "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma", *İslami Araştırmalar*, 1995, 8 (3-4), s. 263-271; Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet*

Bazı Araştırma Alanları

Dini tutumların ölçümünün önem kazandığı hem yerel hem evrensel bir inceleme alanı, bireyin dindarlığının toplumsal yansımalarıdır. Bu hassas alanın ölçülebilmesi, laiklik, sekülerizm, fundamentalizm gibi bazı sosyolojik tartışmalara özsel bir açıklık getirebilir. Çünkü kişinin "öteki" ile olan ilişkilerini olumlu yönde düzenleyebilecek irade anlamıyla dindarlık, dinlerin insanlığın barış ve sükûnetine katkı sağlayıp sağlamadığı popüler sorusuna verilecek cevapları içermektedir. Ölçüm araçlarının ortaya çıkardığı bazı sonuçlar, ülkemizdeki çalışmalar için de geçerli olan bir merak gündeme taşımıştır. Araştırma sonuçlarıyla ortaya çıkan bir durum olarak bu, "dinin en önemli vurgu noktalarından olan birlik, beraberlik, hoşgörü unsurunun, neden günlük hayatta ve küçük sosyal gruplara yansımadığı" sorusudur. Dinî öğretiler neredeyse hemen her zaman evrensel sevgi, barış, kardeşlik ve eşitliği, birlik ve beraberliği, hoşgörüyü vurgulamasına rağmen, psiko-sosyal araştırmalar çoğu zaman dindarlıkla etnosentrizm, otoriteriyenizm, dogmatizm, sosyal mesafe, katılık, belirsizliğe hoşgörsüzlük ve önyargı arasında pozitif ilişkiler olduğunu rapor eder⁵². Meselâ, Allport ve Kramer, kiliseye muntazaman devam edenlerin etmeyenlerden daha çok hoşgörsüz olduklarını⁵³ göstermiştir. Kirkpatrick, dindar insanların dindar olmayanlardan daha az insancıl olduklarını⁵⁴ bulmuştur. Stouffer, hoşgörsüzlük ile dindarlığa yol açtığı zannedilen eğitim faktörünü dikkate aldıktan sonra bile benzer bulguları elde etmiştir⁵⁵. Halâ ha-

Özellikleri, İstanbul 1996; Zeki Arslantürk, *Kutsalın Dönüşü, Yeni Toplum Arayışları*, İstanbul 1998; Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Samsun 1998; Murat Yıldız, *Dini Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1998; Naci Kula, *Kimlik ve Din*, İstanbul 2001; Adem Şahin, *Üniversite Öğrencilerinde Dini Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2001; Celalettin Çelik, *Şehirleşme ve Din*, Konya 2002; Hasan Kaykık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Adana 2003; Kemaleddin Taş, "Dindarlık Ölçeği: Dini Tutumlar Üzerine Bir Araştırma", *Tabula-Rasa*, 2003, 3 (8), s. 239-247; Mehmedoğlu, *age.*; Halis Ayhan, *Hayati Hökekleli, Yurdagül Mehmedoğlu, Mustafa Öcal ve Halil Ekşi, Din ve Ahlak Eğitim Öğretimine Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul 2004; Naci Kula, *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*, İstanbul 2005.

⁵² Bu araştırmalarla ilgili geniş bilgi için bkz., Wulff, *age.*, s. 218 vd.

⁵³ G. Allport ve B. Kramer, "Some Roots of Prejudice", *Journal of Psychology*, 1946, 22, s. 9-39.

⁵⁴ C. Kirkpatrick, "Religion and Humanitarianism: A Study of Institutional Implications", *Psychological Monographs*, 1949, 63, s. 9.

⁵⁵ S. A. Stouffer, *Communism, Civil Liberties and Conformity*, New Jersey 1955.

raretili tartışmaların kaynağı olan dindarlık ile dogmatizm ve etnik bağnazlık ilişkisine dair araştırma sonuçları da pek olumlu değildir. Rokeach inanmayanların inananlardan daha az dogmatik ve daha az kendi ırkının üstünlüğüne inandığını göstermiştir⁵⁶. Buna benzer sonuçlara ülkemizde yapılan araştırmalarda da rastlamak mümkündür. Mesela, Gürses'in araştırmasında iç-güdümlü dindarlıkla otoriteriyenizm arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu, iç-güdümlü dindarların dış-güdümlü dindarlardan daha dogmatik oldukları ve iç-güdümlü dindarların önyargılarının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir⁵⁷. Yapıcı ve Kayıklık'ın bulgularında da, içe-dönük dindarların dinsel dogmatizm ve hoşgörüsüzlük düzeylerinin dışa-dönüklere oranla daha yüksek olduğu yönünde benzer bir durum tespit edilmiştir⁵⁸.

Bütün bu bulgular şu soruyu akla getirmektedir: "Bütün bunlara din ve dindarlık mı sebep olmaktadır, yoksa bu tür tutumlara ve zihin yapısına sahip insanlar mı dini ve dindarlığı böyle anlamaktadır?" Bu soruyu her iki halde de olumlamak indirgemeci bir yaklaşımdır. Çünkü bireyin oluşumu ve gelişimi üzerinde aile tipi, aile içindeki konum, ailenin çocuk yetiştirme tutumları, adetler, gelenek ve görenekler, çevre, okul, din eğitiminin niteliği, entelektüel yapı, sosyalleşme, ahlak gelişimi, zihinsel gelişim, mizaç, kişilik ve benzeri başka birçok muhtemel etkeni dikkate almamak ve tek başına dinin etkili olduğunu iddia etmek eksik, taraflı ve indirgemeci bir yaklaşım olarak kalmaktadır. Üstelik din ve dindarlıkla ilişkilendirilen bu tür bazı tutumlara dair farklı değerlendirmeler de söz konusudur. Mesela, "fundamentalizm hakkındaki katılımcı gözlem çalışmaları, onun bütüncül bir dünya görüşü olduğu, davranış ilkeleri ile asli değerleri sıkı şekilde bağladığı ve bilişsel farklılaşmanın bilinen türlerinden yoksun olduğu fikrini eleştirmeye başlamıştır. Bu çalışmalar, fundamentalist inançların, davranışın oldukça belirgin bazı yönleri üzerinde durduğunu, ancak diğer birçok davranışı bireylerin tercihine bıraktığını öne sürer. Dahası, asli değerler ile emredilen normlar arasındaki ilişkinin çoğunlukla, açık biçimde ilişkilendirilmiş delillendirmelerden ziyade, adetlere dayandığı ortaya çıkar. Fundamentalistler hakkındaki araştırmaların incelenmesi, fundamentalist inançlar ile diğer bazı tutumlar arasındaki oldukça düşük bağıntıyı ortaya koyarak ve mahalli adetlerle özdeşleşmenin, tutumlarla inançları bağlayan esas bağ olduğunu göster-

rerek bu sonuçları destekler."⁵⁹ Diğer yandan "kişisel ve toplumsal pek çok faktör, bu savunucu tepkileri belirleyebilir. Daha büyük kişisel bir kaygı, homojen ve kapalı bir gruba aidiyet, ilkel bir zihinsel formasyon, dini benimsemenin daha dış kaynaklı bir tabiatı, insanın kendini saldırıya uğramış hissettiği meydan okumanın şiddeti ve benzeri durumlar, hoşgörüsüzlüğü ve/veya dogmatizmi kamçılayan"⁶⁰ unsurlar arasındadır. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus da bu tutumlara ilişkin değerlendirmelerin sadece psiko-sosyal kriterlere bağlı olmadığı gerçeğidir. Mesela fundamentalizmle ilgili araştırma sonuçları, homoseksüellere karşı hem Hıristiyan, hem Hindu, hem Yahudi ve hem de Müslümanların önyargılı olduklarını ortaya koymaktadır⁶¹. Keza bu tür grupların tütün, alkol ve kürtaj karşıtlığına ilişkin tutumları için de benzer bulgular söz konusudur. Dolayısıyla bu tür sonuçlar değerlendirilirken psiko-sosyal kriterlerin yanı sıra, dini, manevi ve ahlaki kriterler de göz önünde bulundurulmalıdır.

Din psikolojisinin ölçme araçları olmadan analiz edilemeyecek olan bir başka tartışma konusu, sosyal bilimlerde dinin özelleşmesi olarak kavramlaştırılan bireysel dindarlıkla, toplumsal dindarlığın dönüşümü, etkileşimi ve aralarında herhangi bir çatışmanın bulunup bulunmadığının belirlenmesidir. Dindarlığın iki temel görüntüsü olan kişisel ve toplumsal/kurumsal dindarlık, altmışlı yıllardan itibaren sekülerleşme tezlerinin de etkisiyle farklı bir bakış açısıyla ele alınmış ve siyasetten ekonomiye, psikolojiden dine pek çok alanda önemli bir tartışma odağı olmuştur. Dinin özelleşmesi teorisi, geleneksel dini formların toplumsal hayattaki etkisini kaybederek daha ziyade bireysel alanda etkili olması iddiasına dayanmaktadır. Bu durum dinin cemaat ruhunu kaybetmesi ya da dinlerin ahlâki birliği sağlamada başarısız olması şeklinde de tanımlanmış; dinin özelleşmesiyle, icra (performance) boyutunun zayıfladığı sadece fonksiyon (function) boyutuyla

⁵⁹ Wuthnow, *agm.*, s. 82-83.

⁶⁰ Vergote, *age.*, s. 96.

⁶¹ B. Altemeyer ve B. Hunsberger, "Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest and Prejudice", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1992, 2 (2), s. 113-133; L. A. Kirkpatrick, "Fundamentalism, Christian Orthodoxy and Intrinsic Religious Orientation as Predictors of Discriminatory Attitudes", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1993, 32 (3), s. 256-268; B. Hunsberger, "Religious Fundamentalism, Right-Wing Authoritarianism and Hostility toward Homosexuals in non-Christian Religious Groups", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1996, 6, s. 39-49.

⁶² Bu konudaki t *Religion and Globalization*, London 1994; artışlarla ilgili geniş bilgi için bkz., Peter Beyer, Thomas

⁵⁶ M. Rokeach, *The Open and Closed Mind*, New York 1960.

⁵⁷ Gürses, *age.*, s. 149.

⁵⁸ Yapıcı ve Kayıklık, "Dinsel Eğilimle Önyargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma", s. 421.

işlev gördüğü ileri sürülmüştür⁶². Berger, toplumsal yapılandırma temsilcisi olarak dinin işlev görme gücünü büyük ölçüde kaybettiğini, bu süreçte dinin genelde edilgen veya tepkisel bir faktör yani bağımlı bir değişken olarak işlev gördüğünü belirtmektedir⁶³. "Bu bağlamda, Türkiye'nin fiili dinsellik göstergelerinde ortaya çıkan farklılaşmalara göz atıldığında da, dinin algı ve tasvirinden farklı olarak, günlük hayatın içsel boyutlarına nüfuz eden ve modern tarzlarla bütünleşen kalıp ve tavırların yoğunluğu hissedilmektedir."⁶⁴ Bu nedenle, moderniteyle yüzleşen ve yeni birtakım kategori, tipoloji ve sınıflamalar içerisinde değerlendirilen günümüz bireysel ve toplumsal dindarlığının, ülkemizdeki bazı araştırma sonuçlarına da⁶⁵ yansımaya başlayan biçimleriyle, daha ayrıntılı olarak araştırılması gerekmektedir.

Din psikolojisinin insanı anlama çabasına katkıda bulunabilecek önemli araştırma alanlarından biri, genel olarak dindarlığın, dinle ilgili tutumların ve özel olarak dini tercihlerin kişiliğe bağlı olup olmadıklarına ilişkin arayışlardır. Bu konuda yapılan araştırmalar göz önüne alınırsa, dini inançlarla kişilik özellikleri arasında olumlu, olumsuz veya nötr ilişkiler rapor eden çeşitli sonuçlar bulunmakta ve bu yöndeki araştırmaların, dindarlığın kişiliğe dönük yönleri hakkında birtakım temel gerçekleri ortaya çıkarmada önemli ilerlemeler kaydettiği anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalarda özetle, dindarlık ile kişilik arasında gözlenen ilişkileri belirleyen mekanizmalar açıklanmıştır. Fakat kişiliğin dindarlığı, dindarlığın kişiliği etkileyip etkilemediği veya kişilik ve dindarlığın birtakım ortak nedenleri paylaşıp paylaşmadığı henüz açıklığa kavuşmuş değildir. Bu yüzden din ile kişilik arasında neden sonuç ilişkisini ortaya koyabilecek araştırma yöntemlerine, kesitsel verilerin yanı sıra boylamsal verilere ve dindarlık ölçeklerinin şimdiye kadar tespit ettiği kişilik özellikleri listesinin asılıp genişletilmesine ihtiyaç bulunmaktadır⁶⁶.

Dindarlık ile kişilik arasındaki ilişkilerin daha çok Eysenck Kişilik Envanteri ve MMPI gibi çeşitli kişilik modelleri veya bu ilişkilerin araştırılmasına elverişli

diğer ölçüm araçları (ACL gibi) içerisinde ortaya çıktığı görülmektedir. Türkçe'ye de uyarlanan⁶⁷ ve bazıları ülkemizdeki din psikolojisi araştırmalarında da kullanılan⁶⁸ bu araçların, günümüzde yerlerini artık daha kapsamlı ve gelişmiş kişilik modellerine bıraktığı gözlenmektedir.

Kişilik ile dindarlık arasındaki ilişkilerin tespitinde başlangıç noktasını oluşturabilecek en son ve önemli yaklaşımlardan biri Beş Faktör Modelidir. Dışadönüklük (extraversion), uyumluluk (agreeableness), deneyime açıklık (openness to experience), sorumluluk (conscientiousness) ve duygusal dengelilik (emotional stability/nevrotizm) boyutlarından oluşan bu modelin, empirik olarak geçerlilik kazandığı ve tüm kültürlerde onaylanmış bireysel psikolojik farklılıkları etraflı bir şekilde sınıflandırıcı niteliğe sahip olduğu belirtilmektedir⁶⁹. Bu modelin içerdiği ayrıncı kişilik özellikleri (traits) ile dindarlık ilişkisi üzerine gelişen bir literatür bulunmaktadır. Bu kişilik modeli ayrıca, hangi kişilik özelliklerinin kültürel şartlara bağlı dini ve manevi hedef ve tutumları içeren karakteristik bir yapı oluşturduğunu anlamak için kullanılabilir. Bazı araştırmacılar bu modelin yeni dindarlık ölçeklerinin geliştirilmesinde ve var olan ölçeklerin değerlendirilmesinde empirik bir referans noktası sunabileceğini ileri sürmekte ve kişilik üzerinde çalışanların kendi özel ölçeklerini bu modelle ilişkilendirmelerini tavsiye etmektedir⁷⁰.

Ancak dindarlık-kişilik ilişkisi, dinin bireyin kişilik

Luckmann, *Görünmeyen Din: Modern Toplumda Din Problemi*, çev. Ali Coşkun ve Fuat Aydın, İstanbul 2003; Adnan Aslan, "Küreselleşme ve Din", *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, İstanbul 2002, s. 163-201; Yakup Coştu, "Homojenlik ve Heterojenlik Arasında Küreselleşme-Din İlişkisi", *İslamiyat*, 2003, 6 (2), s. 67-76; Kula, agm., s. 7-30.

⁶³ Peter L. Berger, "Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi", *Din ve Modernlik, Toplum Bilim Yazıları I*, çev. Adil Çiftçi, Ankara 2002, s. 152 vd.

⁶⁴ Necdet Subaşı, "Gündelik Hayat ve Dinsellik", *Avrupa Günü*, 2002, 2 (2), s. 249.

⁶⁵ M. Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme, Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Adana 2005.

⁶⁶ Emmons ve Paloutzian, agm., s. 392-393.

⁶⁷ H. J. Eysenck ve Glenn Wilson, *Kişiliğinizi Tanıyan*, İstanbul 1996; Işık Savaşır, *Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri El Kitabı (Türk Standardizasyonu)*, Ankara 1981; B. Toğrol, "MMPI Şahsiyet Testi", *İ. Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları*, 1968, 7, s. 51-64; MMPI'nin dini içerikli maddeleriyle ilgili bir çalışma için bkz., Recep Yaparel, "Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanterinde (MMPI) Kullanılan Dini İçerikli Maddelerin Güvenirliliği ve Geçerliliği Üzerine Bir Çalışma", *V. Ulusal Psikoloji Kongresi, Psikoloji-Seminer Dergisi Özel Sayısı*, 1990, 8, s. 645-650; Canan Savran, *Sifat Listesinin (ACL) Türkiye Koşullarına Uygun Dinsel Eşdeğerlilik, Geçerlik, Güvenirlilik ve Norm Çalışması ve Bir Uygulama*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.

⁶⁸ Mesela bkz., Uysal, age.; Mehmedoğlu, age.; Halil Apaydın, *Kişilik Özelliklerinin Dini Tutum ve Davranışlara Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2001.

⁶⁹ R. R. McCrae ve P. T. Costa Jr., "A Five-Factor Theory of Personality", *Handbook of Personality: Theory and Research*, ed. L. A. Pervin, O. P. John, New York 1999, s. 139-153; M. Digman, "Personality Structure: Emergence of the Five-Factor Model", *Annual Review of Psychology*, 1990, 41, s. 417-440.

⁷⁰ R. L. Piedmont, "Strategies for using the Five-Factor Model of Personality in Religious Research", *Journal of Psychology and Theology*, 1999, 27, s. 338-350; D. J. Ozer ve S. P. Reise, "Personality Assessment", *Annual Review of Psychology*, 1994, 45, s. 357-388.

gelişimi ve kişiliği şekillendirmeye ilişkin etki ve katkısının yanı sıra, başka bazı etkenlerin de dikkate alınmasıyla daha açık olarak anlaşılabilir. Öte yandan psikolojide geleneksel olarak tartışıldığı biçimiyle kişiliğin tavır, yetenek, dürtü, bastırma, duygu, benlik, kendilik, karakter ve mizaç gibi pek çok bileşenin toplumsal etkileşimlerden bağımsız olmadığı ve kişiliğin gerçekleşebilmek için toplumsal bir alana ihtiyaç duyduğu gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca din psikolojisinin, dinin bireyin kişiliğini şekillendirmedeki rolü konusunda özellikle diğer sosyal, gelişimsel, bilişsel, psikanalitik ve klinik psikolojilerle işbirliği yapması ve sürdürmesi gerekli görünmektedir.

Din psikolojisinin önemli araştırma alanlarından biri de, bireylerin Tanrı tasavvurlarını belirlemeye ilişkin çalışmalardır. Ülkemizde bu konuya yönelik çalışmaların oldukça sınırlı olması, batıda bu alandaki yoğun çalışmaları anlamlı kılmaktadır. Tanrı tasavvuruyla alakalı empirik psikoloji araştırmaları, Tanrı tasavvurunun kökeni ve tabiatına ilişkin önemli varsayımları anlamak için bir altyapı kurmak üzere oluşturulmuştur. Özellikle "Baba Tanrı" kavramının, Hıristiyan dünya için özel bir anlamının bulunması, Tanrı kavramının oluşup gelişmesinde ebeveyn tutumlarının etkili olup olmadığı konusunu araştırma alanı içine çekmiş ve bu çerçevede Tanrı kavramı ile ebeveyn imajları arasındaki ilişkileri araştıran çeşitli ölçekler geliştirilmiştir. Bu konuda yapılan araştırmalar Tanrı tasavvurlarını sıklıkla cinsiyet, yaş, eğitim, dindarlık gibi dışsal demografik değişkenlerle ilişkisi bakımından olduğu kadar, öz-saygı gibi psikolojik yapılarla, ebeveyn ilişkileriyle ve erken aile çev-

resi ile ilişkisi bakımından da dikkate almıştır⁷¹. Bununla birlikte, Tanrı tasavvurlarını ölçen bu çalışmaların, din fenomenlerindeki farklılaşmalarla doğrudan ilgili olmaları, ölçümlerin yerel ve dini unsurlara göre daima yeniden şekillendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Dinin en önemli unsuru olan Tanrı, psikolojik açıdan ona ilişkin tasavvurların araştırılmasına konu olurken, Yahudi-Hıristiyan anlayışından ne kadar etkileniyorsa, İslam dininin anlayışı da kendi Tanrı tasavvuru üzerinde o kadar belirleyicidir. Bu sebeple, Batılı ölçüm araçları bu anlayışla sınırlandırılmak, yeniden şekillendirilmek, geliştirilmek veya değiştirilerek kullanılmak durumundadır.

Tanrı imajının altyapısını ebeveyn imajlarının oluşturduğunu varsayan Freudyen teorilerle bağlantılı bu ölçeklerin birçoğunun ortaya çıkardığı sonuçlar, çocukların Tanrı'yı insani özellikler taşıyan bir erkek olarak tasavvur ettiklerini göstermiştir. Oysa aynı yaşlardaki Müslüman çocukların Tanrı tasavvurları antropomorfik özelliklerden daha çok onun temel sıfatlarıyla ilişkilidir⁷². Fakat Tanrı tasavvurlarının oluşumunun belki de dünyanın her yerindeki çocuklar için ailesi, ailevi yaşantısı ve çevresiyle bağlantılı olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Çocukların üst-benliği, deneyim ve fantezilerine dayanarak kurdukları çeşitli kişilere karşılık gelir. Nesne ilişkileri teorisi içerisinde oldukça önemli bir yer kaplayan bu durum, üst-benliğin, ebeveynlerin içe yansıtıldığı dönemlerde, içselleştirilen anne-

⁷¹ Bu ölçekler ve araştırmalarla ilgili olarak bkz., R. L. Gorsuch, "The Conceptualization of God as Seen in Adjective Ratings", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1968, 7, s. 56-64; A. Vergote, A. Tamayo, L. Pasquali, M. Bonami-Pattyn, A. Custers, "A Concept of God and Parental Images", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1969, 8, s. 79-83; M. O. Nelson ve E. M. Jones, "An Application of the Q Technique to the Study of Religious Concept", *Psychological Reports*, 1957, 3, s. 293-297; B. Spilka, P. Armatas ve J. Nussbaum, "The Concept of God: A Factor Analytic Approach", *Review of Religious Research*, 1964, 6, s. 28-36; J. L. Fee, A. M. Greeley ve W. C. McCready, *Young Catholics*, New York 1981; M. Krejci, "Gender Comparison of God Schemas: A Multidimensional Analysis", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1998, 8 (1), s. 57-66; H. M. Nelsen, N. H. Cheek ve P. Au, "Gender Differences in Image of God", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1985, 24 (4), s. 396-402; Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of Living God: A Psychoanalytic Study*, Chicago 1979; A. M. Rizzuto, "The Psychological Foundations of Belief in God", *Toward Moral and Religious Maturity*, ed. C. Brusselmans, New Jersey 1980, s. 115-135; P. Benson ve B. Spilka, "God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control", *Journal for the Scientific*

Study of Religion, 1973, 12, s. 297-310; M. O. Nelson, "The Concept of God and Feelings toward Parents", *Journal of Individual Psychology*, 1971, 27, s. 46-57; Antoine Vergote ve Alvaro Tamayo, *The Parental Figures and the Representation of God: A Psychological and Cross-Cultural Study*, The Hague, Mouton 1981; R. L. Gorsuch ve Smith Craig, "Attributions of Responsibility to God: An Interaction of Religious Beliefs and Outcomes", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1983, 22, s. 340 vd; R. T. Lawrence, *The God Image Inventory: The Development, Validation and Standardization of a Psychometric Instrument for Research, Pastoral and Clinical Use in Measuring the Image of God*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Washington 1991; Sebastian Murken, *Gottesbeziehung und psychische Gesundheit: die Entwicklung eines Modells und seine empirische Überprüfung*, Berlin: Waxmann, 1998; Yurdagül Mehmedoğlu, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Ankara 2005.

⁷² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Ankara 1983, s. 253-255; Ali Kuşat, *The Concept of God Among Adolescents in Relation to Self-Esteem, Family Background, School Differences and Social Environment*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Birmingham 1995, s. 66; Yurdagül Mehmedoğlu, *age.*, s. 43-47, 69-80.

⁷³ 5 yaşındaki bir çocuğun şu ifadesi bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir: "Kötülük yapmadığım için Allah beni sever. Kötülük yaparsak döver. Aslında bizi annemiz

baba tutumlarının yaratıcının tutumuna denk gelmesi anlamını da içerebilir⁷³. Tanrı tasavvurunun ortaya çıkarılmasına yönelik klinik araştırmalar ise, bireylerin Tanrı'ya dair niyet ve motivasyonlarını nasıl tasarladıklarını ve bu tasavvurların daha çok bireylerin hâlihazır psikolojik işleyişine ve gelişim tarihlerine nasıl katkıda bulunduğunu anlamakla ilgilidir. Bu bağlamda Rizzuto'nun klinik bir ortamda Tanrı/Aile Ölçeği kullanarak gerçekleştirdiği araştırma sonuçlarına göre, Tanrı tasavvurunun statik veya tam anlamıyla kavramsal bir anlayış olmaktan çok hayat boyu gelişen, geçmiş ve gelecekte etkilenen, başkalarının tecrübelerini de içine alan zihinsel bir süreç olduğu ifade edilmektedir⁷⁴.

Din psikolojisi araştırmalarına önemli katkıda bulunabilecek alanlardan bir diğeri değerlerdir. Sosyal psikolojik araştırmalarda çeşitli açılardan inceleme konusu yapılan değerler, dindarlık, kişisel dini bağlılık ve dini tutumlarla bağlantılı olarak sıkça ele alınmaktadır. Teorik açıdan değerler ve dindarlık birbiriyle oldukça ilişkilidir. Çünkü dinler, bir yandan bazı değerlerin önemini diğer bazılarının önemine göre daha düşük rol oynadığını vurgular, büyük dini şahsiyetlere yüksek ahlaki standart ve değerleri için hayranlık duyulur. Bunun yanı sıra sosyalleşme sürecinde dinin aktarımı değerlerin daha genel aktarımının bir parçası olarak mütalaa edilir⁷⁵. Diğer yandan dinler, mensuplarını belirli değer perspektiflerini izlemeleri yönünde teşvik ederler⁷⁶. Dinlerin bu değerleri pozitif ya da negatif olarak takviye edebilen mekanizmaları sağlaması⁷⁷ ve dinin değerleri, ahlaki kodları, inançları, ibadet ve törenleri, duyguları ve toplumu tamamlayıcı bir bütünlük içinde birleştirici niteliği nedeniyle⁷⁸, pek çok insan belirli değer önceliklerini genelde dinde bulur. Değerler ile din arasındaki ilişki dolaylı da olabilir.

döver. Allah'tan korkuyorum. Dua edemiyorum, çünkü herkes O'ndan korkar." Yurdagül Mehmedoğlu, "Dualarında Çocuk", *Ekev Akademi Dergisi*, 2001, 3 (1), s. 146; ayrıca bkz., Kuşat, *age.*, s. 77-78; E. Abrevaya, *Aynadan Ötekine, Çocuk Öznelliğinin Oluşumu Üzerine Bir Çalışma*, çev. A. Gürdal, İstanbul 2000, s. 40.

⁷⁴ Rizzuto, *age.*

⁷⁵ V. Saroglou, V. Delpierre, ve R. Demelle; "Values and Religiosity: A Meta-Analysis of Studies using Schwartz's Model", *Personality and Individual Differences*, 2004, 37, s. 721-734.

⁷⁶ S. J. Dollinger, "Religious Identity: An Autophotographic Study", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2001, 11, s. 71-92.

⁷⁷ S. H. Schwartz ve S. Huisman, "Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions", *Social Psychology Quarterly*, 1995, 58, s. 88-107.

⁷⁸ R. A. Hinde, *Why Gods Persist? A Scientific Approach to Religion*, London 1999.

Bireysel (kişilik) farklılıkların insanların değişmeyeceğini veya dindar olmaya yatkın hale geleceğini kestirmeye imkân verdiği⁷⁹, değerlerin önemli ölçüde kişilik farklılıklarını yansıttığı ve kişilik özelliklerine nazaran değerlerin, dindarlığın daha güçlü göstergeleri olduğu belirtilmektedir⁸⁰.

Geçmişten günümüze din ve değerler arasındaki ilişkiler farklı değer teorileri ve modelleri içinde empirik olarak incelenmiştir⁸¹. Araştırma sonuçları, farklı dindarlık düzeyinde bulunan insanlara genelde farklı değer yönelimlerinin rehberlik ettiğini; dindarların belirsizlikten kaçınma yönündeki motivasyonları ifade eden değerlere daha yüksek; buna karşılık bağımsız düşünce ve eylemlerde bulunma ve duygusal hedonist/hazcı arzuların peşine düşme yönündeki motivasyonları ifade eden değerlere ise daha düşük önem atfetdiklerini göstermektedir. Bu ilişkiler örneği, ekonomik gelişmişlik düzeyleri, etnik ve kültürel kompozisyonları ve tarihleri farklı pek çok monoteistik dini grupta ortaya çıkmaktadır⁸².

⁷⁹ B. Beit-Hallahmi ve M. Argyle, *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*, London 1997.

⁸⁰ W. Bilsky ve S. H. Schwartz, "Values and Personality", *European Journal of Personality*, 1994, 8, s. 163-181; S. Roccas, L. Sagiv, S. H. Schwartz ve A. Knafo, "The Big Five Personality Factors and Personal Values", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2002, 28, s. 789-801.

⁸¹ M. Rokeach, *Beliefs, Attitudes and Values*, San Francisco 1968; Rokeach, "Value Systems and Religion", *Review of Religious Research*, 1969, 11, s. 2-23; Rokeach, "Religious Values and Social Compassion", *Review of Religious Research*, 1969, 11, s. 24-38; Rokeach, *The Nature of Human Values*, New York 1973; E. D. Tate ve G. R. Miller, "Differences in Value Systems of Persons with Varying Religious Orientations", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1971, 10, s. 357-365; R. F. Paloutzian, "Purpose in Life and Value Changes Following Conversion", *Journal of Personality and Social Psychology*, 1981, 41, s. 1153-1160; S. C. Sohlberg, "Similarity and Dissimilarity in Value Patterns of Israeli Kibbutz and City Adolescents", *Journal of Psychology*, 1986, 21, s. 189-202; J. A. Addelman, "Differences between Students' Values at Two Schools", *Psychological Reports*, 1988, 63, s. 335-338; S. Lau, "Religious Schema and Values", *International Journal of Psychology*, 1989, 24, s. 137-156; Schwartz ve Huisman, *agm.*, s. 88-107; J. R. Fontaine, P. Luyten ve J. Corveleyn, "Tell Me What You Believe and I'll Tell You What You Want. Empirical Evidence for Discriminating Value Patterns of Five Types of Religiosity", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2000, 10, s. 65-84.

⁸² Bu araştırmalarla ilgili geniş bilgi için bkz., Saroglou, Delpierre ve Demelle, *agm.*, s. 721-734.

⁸³ Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Ersin Kuşdil, "Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı", *Türk Psikoloji Dergisi*, 2000, 15, s. 59-80; Cem Ş. Çukur, M. R. T. de Guzman ve G. Carlo, "Religiosity, Values and Horizontal and Vertical Individualism-Collectivism: A Study

Ülkemizde yapılan araştırmalarda da genelde bu örneğe paralel sonuçlara ulaşılmıştır⁸³.

Değerlerle dindarlık arasındaki nedensellik doğrultusu karşılıklıdır. Dini sosyalleşme bir yandan teolojik doktrinleri ve dini kurumların ilgilendikleri şeyleri ifade eden ve destekleyen değer yönelimlerini benimsemeyi teşvik eder. Böylece kişi dine daha çok bağlandıkça, kendi dini grubunun onaylanmış değerlerini daha kolay kabul eder. Diğer yandan sosyalleşme sonucunun sadece bir kısmını oluşturan değerler aynı zamanda kişisel ihtiyaçlara dayalı olarak ortaya çıkarlar ve kişilik özellikleriyle ilgilidirler. Bireylerin değer yönelimleri, kendi değerli hedeflerini sürdürmek için dinin sunduğu fırsatların kapsamına bağlı olarak, daha az ya da daha çok dindar olmalarına önayak olabilir⁸⁴. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi, ülkemizde yapılan çeşitli araştırma sonuçları dini yönelimin toplumumuzun değer sisteminde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Fakat buna karşılık bu araştırmaların birçoğunda kullanılan yaklaşımların, bize özgü birçok değeri içermediği, değer sistemimizi bütünüyle temsil etmediği veya toplulukçu değerlerden çok bireyci değerleri öne çıkardığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum gerek genel olarak değer araştırmalarında ve gerekse din-değer ilişkisi bağlamında daha sağlıklı ve tutarlı sonuçlara ulaşmak için evrensel değerlerin yanı sıra kendi değerlerimizin de kullanılmasını gerekli kılıyor görünmektedir.

Batı'da psikolojinin erdem alanını son yıllarda yeniden keşfedişi, evrensel değer arayışlarının belki de en önemli göstergelerinden biridir. Özellikle büyük dinlerin her birinde güçlü temelleri bulunan sevgi, ümit, hamd, af, tevazu, hikmet ve özdenetim gibi erdemler üzerine hızla gelişen araştırmalar⁸⁵, kişilik ve duygu psikolojilerinin yanı sıra din psikolojisinin katkılarını daha anlamlı hale getirmektedir. Fakat her şeye rağmen bu erdemlerin nasıl kavramlaştırılacağı ve nasıl sağlıklı bir şekilde ölçülebileceği

hâlâ önemli bir sorun olarak çözüm beklemektedir.

Din psikolojisinde, din ve dindarlık gibi, anlamı ve sınırları konusunda henüz herhangi bir uzlaşmaya varılmamış kavramlardan biri de ruhsallık/maneviyat kavramıdır. Batı'da bu konudaki tartışma ve araştırmalar din psikolojisinin diğer konularına göre özellikle son yıllarda yoğunlaşmaya başlamış ve bu bağlamda farklı birtakım ölçekler geliştirilmiştir. Bazı araştırmacılar maneviyata yönelik ilgiyi geleneksel dinden bir uzaklaşma⁸⁶, diğer bazıları ise geleneksel dini sistemlerdeki deruni ve tefekkürî uygulamalara olan ilginin artması şeklinde yorumlamışlardır⁸⁷. Bireylerin kendini dindar ya da ruhsal/maneviyat sahibi olarak tanımlamalarını empirik çerçevede inceleyen son araştırma bulguları, pek çok insanın genelde kendini hem dindar hem de ruhsal olarak tanımladığını ortaya koymaktadır. Bu da, maneviyatın dinin yerini alan post-modern bir mefhum olmaktan çok dinin genişleyen bir anlayışını temsil ettiğini ileri süren görüş ve düşüncelerle paralellik göstermektedir⁸⁸. Batı inanç ve düşünce sisteminin din ve ruhsallık ayrımından kaynaklanan bu tartışmalarda, kendi inanç ve düşünce geleceğimizde bu iki kavramı aşkın ve kutsal ortak noktasında birleştiren anlayışa paralel bir noktaya gelmesi, din psikolojisinin, tasavvuf geleceğimizin maneviyat konusundaki engin birikiminin de katkılarıyla⁸⁹, bu konudaki yerel ve evrensel tartışma ve araştırmalara yeni ufuk ve imkânlar sunabileceğinin önemli bir göstergesi olarak düşünülmalıdır.

Sonuç ve Öneriler

Tarihsel olarak, din psikolojisinin disiplinler arasında kendine yer edinme uğraşına, özellikle din sosyolojisi başta olmak üzere diğer bazı disiplinlerin etkilerinin bulunduğu bilinmektedir. Bu etkiler, din psikolojisinin ölçüm araçları konu edildiğinde daha önemli hale gelmiştir. Bu bağlamda başlangıçta inceleme alanını bireylerden ziyade, resmi dini kurum üyelerinin profili oluşturmuştur. Çeşitli etki-

of Turkey, the United States, and the Philippines", *The Journal of Social Psychology*, 2004, 144 (6), s. 613-634; Yılmaz Esmer, *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye'de Sosyal, Siyasal, Ekonomik Değerler*, TESEV 1999; Salim Atay, "Türk Yönetici Adaylarının Siyasal ve Dini Tercihleri ile Yaşam Değerleri Arasındaki İlişki", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, 1 (3), s. 87-120; Veysel Uysal, "Yetişkinlerde Dindarlık ve Değerler: Dini Hayat, Değer Tercihleri ve Kadına Bakış Eğilimleri", *Değerler ve Eğitimi, Uluslararası Sempozyum, Değerler Eğitimi Merkezi, İstanbul* 26-28 Kasım 2004; Ali Ulvi Mehmedoğlu, "Gençlik, Değerler ve Din", *Küreselleşme, Ahlak ve Değerler*, ed. Y. Mehmedoğlu-A. U. Mehmedoğlu, İstanbul 2006, s. 251-319.

⁸⁴ Sonia Roccas, "Religion and Value Systems", *Journal of Social Issues*, 2005, 61 (4), s. 757.

⁸⁵ Bu araştırmalarla ilgili geniş bilgi için bkz., Emmons ve Paloutzian, *agm.*, s. 386-390.

⁸⁶ D. N. Elkins, "Beyond Religion: Toward a Humanistic Spirituality", *The Handbook of Humanistic Psychology: Leading Edges in Theory, Research, and Practice*, ed. K. J. Schneider, J. T. Bugental ve J. F. Pierson, California 2001, s. 201-212.

⁸⁷ P. C. Hill, K. I. Pargament, R. W. Hood Jr, M. E. McCullough, J. P. Swyers, D. B. Larson, B. J. Zinnbauer, "Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, Points of Departure", *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 2000, 30 (1), s. 51-77; R. Wuthnow, *After Heaven: Spirituality in America Since the 1950's*, Berkeley 1998.

⁸⁸ Emmons ve Paloutzian, *agm.*, s. 382-383.

⁸⁹ Tasavvufî yaşayış ve tasavvuf psikolojisi konusunda bkz., Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", s. 93-94; Hökelekli, *age.*, s. 313 vd.; Peker, *age.*, s. 181 vd.

leşimlerden sonra bu durumun yeterli olmadığına ilişkin önerilerle gelişen yeni çalışmalarda, dindarlığın bireysel ve sosyal boyutlarının her ikisi birden inceleme ve araştırmalara dahil edilmiştir. Bu yüzden din psikolojisi araştırmalarında, diğer alanların dinsel/dindarlık araştırma, ölçüm ve yorumlarının gerekliliği göz ardı edilmemeli ancak ağırlıklı olarak bireysel inanç, tutum ve davranışlar yorumlanmalıdır. Tıpkı insan davranışlarını ve sebeplerini bütün çeşit ve yönleriyle araştıran psikoloji gibi din psikolojisi de, insanın dini davranışlarını olduğu kadar bunların sebeplerini de araştırma alanına dahil etmelidir.

Günümüz din psikolojisi araştırmalarında, dini hayatı ve dindarlığı bütün yönleriyle ele alan yaklaşımlar artık daha çok tercih edilmekte ve çok boyutlu ölçekler daha kullanışlı bulunmaktadır. Bununla beraber, sözcülemi, hâlâ Tanrıyla irtibatın deneysel incelemeye tabi tutulamayacağına ilişkin görüşler de mevcuttur. Oysa mesela Transpersonel (Benötesi) Psikoloji gibi psikoloji ekollerinin, bireyin sezgi, ilham ve benzeri yeteneklerinin araştırılmasının, psikolojiyi insanı bütün yönleriyle tanımaya yakınlaştıracağı vurgusu yaptığı bilinmektedir. Çünkü bilimsel olanın, kişinin ne hissetmesi gerektiğini değil ne hissettiğini araştırmak olduğu gerçeği, daha önceden kabul edilmiş bir tavidir. Bu yeni tavrın da din psikolojisinde yeni araştırmalara yol açacağı umut edilmelidir.

Bunun yanı sıra, ölçülebilir olanların tümü bir araya getirildiğinde bile, insan gerçeğinin bütününe anlayamamış olmak, insanı konu edinen diğer disiplinler için de olası bir durumdur. Fakat bu, yaratıcılığı algılama gibi bir biliş alanına kısmen de olsa açıklık getirilemez anlamına gelmemektedir. Yaratıcılığı zihinde canlandırmak, gözlenebilen sosyal olaylara ne kadar etki ve izdüşümler bırakıyorsa, bireyin duygu dünyası, sezgi ve ilham gibi kuvvelerinde de bir o kadar ve belki de daha fazla etkileşimsel izler bırakmaktadır. Bu da bilhassa, dinin ihmal edilen tecrübi boyutlarının din psikolojisi araştırmalarına konu edilmesini acil ve zorunlu kılmaktadır.

Din, sunduğu ilkeler gereği sadece kendi mensuplarına değil bütün insanlığa huzur, barış, adalet, özgürlük, eşitlik ve hoşgörü gibi temel evrensel mesajlar iletir. Fakat bunu kurumsal dini faaliyetler alanındaki ölçümlerden negatif olarak bulgulamak düşündürücüdür. Giddens'a göre sosyolojik olarak din olgusunu incelemek sosyolojik düşgücü üzerine oldukça özel istemler koyan zorlu bir işe girişmek anlamına gelir. Ona göre dini faaliyetleri çözümlerken çeşitli kültürlerdeki farklı inançlardan anlam üretmek zorunluluğu mevcuttur. Bunun yanı sıra dini inanç ve davranışlardaki çeşitliliği ve öte taraftan dinin doğasını da genel bir olgu olarak incelemek gereklidir. "Din, bireyleri, dinsel ülküler uğruna

kendi hayatlarını feda etme noktasına nasıl getirebiliyor? Dinin, insan topluluklarında bu derece nüfuzlu oluşunun nedeni ne? Din, toplulukları hangi koşullarda birleştirir ve hangi koşullarda böler?"⁹⁰ gibi sorular sosyolojiye ait gibi gözükmekle birlikte din psikolojisi için de önemli çalışma alanları oluşturmaktadır. Bu nokta din psikologlarını artık daha fazla ilgilendirmektedir. Bu durumun Türk toplumundaki yansımalarını, ibadet için ibadethaneye gidenler üzerinde gerçekleştirilen çalışmalardan elde etmek mümkün olmasa da, dindarlık bağlamında yapılan çalışmalarda benzer sonuçlarla gözlemek mümkündür.

Dindarlık ve etnik bağnazlık çerçevesinde yapılan çalışmalar son yıllarda önem kazanan araştırma alanlarından biridir. Bu ölçümlerin çoğunluğunu, Hıristiyanlığın temel ilke ve doktrinleri esas alınarak oluşturulduğu göz önüne alındığında, çok kültürlü bir toplum için bu tip genel yargılara varabilmenin, değişik inanç doktrinlerini de içine alabilecek ölçüm araçlarıyla yapılması gerektiği ortadadır. Sözcülemi Müslümanlar, Budistler ve Hindular bu dindarlık ölçümleri içerisinde hangi kısımlarla dâhil edileceklerdir?

Din psikolojisi alanında gerçekleştirilecek ölçüm çalışmalarında, bireyin dininin ona sunduğu görünür anlayış ve tutumu ölçebilmenin, o bireyin din içerisinde kendini konumlandırma, irtibatlandırma, bağlanma motivasyonları ve algılama, fiziksel ve zihinsel sağlık ve mutluluk gibi pek çok deneyiminin de ölçülebilmesi anlamına geldiği hatırdan çıkarılmamalıdır. Diğer taraftan din psikolojisi araştırmalarında elde edilen bulguların, sırf bireyi kuşatan psikososyal kriterlerle veya sırf dini, manevi, ahlaki kriterlerle açıklanmasının tek başına yeterli olmadığı göz önünde bulundurulmalı, yanılığa düşmemek, sağlıklı ve bütüncül değerlendirmeler yapabilmek için bütün kriterlerin birlikte kullanılmasına önem ve özen gösterilmelidir.

Dindarlık araştırma, ölçme, anlama ve yorumlama çalışmalarının genelde İslam kültür ve düşünce geleneği dışında başlayıp gelişmesi ve diğer inanç, düşünce ve kültürlere sahip gelenekler açısından çeşitli problemler ve soru işaretleriyle yüklü olması, yerel inceleme ve araştırmaların kendine özgü yöntem ve teknikler geliştirmelerini gerekli kılıyor görünmektedir. Ülkemizde gerçekleştirilen bu tür araştırmaların yeterli düzey ve olgunluğa ulaşabilmesi için bazı alanlar bu anlayışla yeniden araştırılmalı, bazılarında da araştırma ortamı hazırlanmalıdır.

Muhtevası ve insana ve hayata sunduğu başvuru ve anlam çerçevesiyle bütüncül bir olgu olan dinin bireysel düzlemde taşıdığı özel anlamın anlaşılıp açıklanması için mevcut bilimsel yöntemlere yeni-

⁹⁰ Giddens, *age.*, s. 463.

lerin eklenmesi, modernite sonrası süreçlerin insanlığı sürüklediği bu noktada zorunlu gözükmektedir. Özellikle modernite ve dindarlığın iki temel görüntüsü olan bireysel ve toplumsal öğelerin, yeni birtakım tipoloji, sınıflandırma ve kategorilerle bazı araştırmalara ilaveten yeniden ve derinliğine araştırılmaya ihtiyaç duyduğu aşikârdır.

Ülkemizdeki din psikolojisi araştırmalarında bir kısmı eskiden beri ve sıklıkla, bazıları da son yıllarda tercih edilmeye başlanan genelde batı orijinli kimi yaklaşım, model ve ölçüklerin çeşitli inanç, düşünce, gelenek, kültür ve anlayış farklılıkları nedeniyle birtakım süzgeçlerden geçirilmesi, değiştirilmesi, yenilenmesi veya terk edilmesi gerekli görülebilir. Mesela Tanrı tasavvuru bize özgü anlayış ve araçlarla ölçülmelidir. Keza din ve dindarlıkla ilişkileri sürekli

araştırma konusu yapılan kişilik, değerler, maneviyat ve benzeri alanlar için de aynı durum söz konusudur.

Din psikolojisi yerel ve evrensel inceleme alanları için veriler sunmak durumundadır. Sosyolojiye de açık bu alanda, din psikolojisinin verileri dünya barışını etkileyebilecek nitelik taşımaktadır. Hoşgörüsüzlükten şiddete, bağnazlıktan fundamentalizme kadar pek çok olumsuz durumun dinden ve bağlarından mı, yoksa bireyi çevreleyen ve yüzlerce kombinasyon oluşturabilecek psiko-sosyal şartlardan mı kaynaklandığı sorusu ancak çok yönlü ve derinlikli çalışmalarla aydınlatılabilecektir. Bu nedenle din psikolojisi araştırmaları psikolojist, apolojik, indirgemeci veya diyaloga kapalı tavırlar yerine objektif, disiplinler arası ve diyaloga açık tavır ve oluşumlara önyak olacak nitelik ve düzeyde olmalıdır.